

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

130:2 • 2010

En ny bild av det senmedeltida länsväsendet

Dag Retsö, *Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520*, Stockholm Studies in Economic History 56 (Stockholm: Stockholms universitet 2009). 452 s.

Dag Retsös avhandling behandlar länsväsendet i Sverige och Finland 1434–1520, det vill säga tiden mellan Engelbrektsupproret och Gustav Vasas framträdande som ledande maktspelare på den nordiska arenan. Detta är en period som brukar beskrivas som politiskt splittrad, då svenska och danska monarker, riksföreståndare och frälsemän konkurrerade med varandra i en allt intensivare maktkamp. Syftet med arbetet är att kartlägga vem som kontrollerade länen och därmed de ekonomiska resurser som det territoriella herraväldet förde med sig. Var det centralmakten i form av kungar eller riksföreståndare, eller medlemmar av frälset som kunde tillgodogöra sig de inkomster och rättigheter som var en förutsättning för att utöva politisk makt?

Utgångspunkter

Länsförvaltningen i Sverige tar avstamp i den äldre forskningstradition som fokuserat på maktkampen mellan kungamakt/riksföreståndare under unions-tiden. Forskare som Erik Lönnroth, Sven Tunberg och Sven Ulric Palme har beskrivit den senmedeltida statsmakten som ekonomiskt svag och handlingsförlamad. Stora områden i riket delades ut som län till enskilda stormän och hamnade därmed utanför regentens kontroll. Det var länstagaren som tog hand om merparten av de skatter och andra pålagor som undersåtarna var skyldiga att betala, och förläningar skulle därmed vara att betrakta som en ren förlustaffär för centralmakten.

Dag Retsö vill emellertid modifiera den här bilden, och till sin hjälp tar han den engelska medeltidshistoriken Susan Reynolds. Reynolds argumenterar i sitt omtalade arbete *Fiefs and vassals* för en ny syn på det medeltida Europa med betoning på statsmaktens styrka snarare än den feodala splittringen.¹ Det var inte de feodala relationerna som höll samman det medeltida samhället, utan kungamaktens styrka och lojaliteten mot riket som helhet. Krona och länstagare skall inte betraktas som varandras motsatser utan som delar av samma offentliga förvaltningsapparat. Det som avgör styrkeförhållandet dem emellan är inte bara *vem* som innehade länen och därmed rätten att ta upp skatter, utan också hur omfattande de geografiska enheterna var och hur innehavet växlade över tid.

1. Susan Reynolds, *Fiefs and vassals: the medieval evidence reinterpreted* (New York 1994).

En viktig premiss är att statshushållningen under senmedeltiden var baserad på naturaprodukter. Detta tvingade fram en decentraliserad finansförvaltning: lokala tjänster måste belönas på plats med lokala resurser. Regenten kunde välja att erbjuda sina följeslagare skattefrihet eller att dela ut förläningar, det vill säga direkt överlåta skatteinkomsterna från ett helt distrikt. Men under senmedeltiden lyckades statsmakten bromsa frälsejordens expansion och förläningarna fick därför allt större ekonomisk betydelse för frälset. Dag Retsö noterar en avgörande skillnad mellan riksföreståndarna och kungarna: de förra kunde i egenskap av adelsmän själva inneha förläningar inom riket. Riksföreståndarna var därför mindre beroende av att maximera det kronoförvaltade området. Författaren erkänner också att makt och inflytande inte enbart kan mätas i storleken på det område som respektive regent kontrollerade. Kvalitativa strategier, som att tillägna sig särskilt vinstgivande län eller att öka inkomsterna från handel och tullar, hade också betydelse. Dessa omständigheter får emellertid inte någon större plats i undersökningen.

Att utreda den territoriella länsindelningen under nästan 100 år av ständiga maktskiften framstår som en närmast övermäktig uppgift, men Retsö griper sig an uppgiften med både entusiasm och noggrannhet. På drygt 220 sidor serverar han läsaren en genomgång, landskap för landskap av vilka som administrerade olika områden och för vems räkning. Någon liknande, systematisk utredning har inte gjorts tidigare, så Dag Retsös avhandling får betraktas som utomordentligt viktig grundforskning. Den fyller en forskningslucka som länge gapat öppen mellan Birgitta Fritz avhandling om det högmedeltida förvaltningssystemet och Ingrid Hammarströms, Sven A. Nilssons och Johan Axel Almqvists arbeten om 1500-talets territoriella maktutövning.

Metod

Undersökningen är systematiskt genomförd i tre steg. Retsö har först gått igenom en stor mängd senmedeltida urkunder och samlat uppgifter om hur de olika länen förvaltades vid olika tillfällen. Därefter har han jämfört med de mer sentida länsregistren, sammanställningar av vilka län som kronan förvaltade för egen del respektive förlänade bort. Genom att jämföra med de samtida belägen menar författaren att han kan pröva registrens tillförlitlighet och därmed avgöra i vilken mån de långsiktiga tendenser i länspolitiken som registren antyder speglar den medeltida verkligheten. I ett tredje steg ställer Retsö sina resultat mot tidigare forskning för att pröva om bilden av den svaga senmedeltida statsmakten fortfarande håller sträck.

Vad gäller metodik och akribi ger avhandlingen ett mycket gediget intryck. Författaren kan källmaterialet på sina fem fingrar och det är också Retsö som själv utarbetat det digitaliserade sökregister som gör det möjligt att snabbt finna uppgifter om de diplom och öppna brev som han bygger sin framställning

på. Ändå blir det inte helt klart hur jämförelsen mellan originalkällorna och de sentida länsregistren har genomförts. Författaren kommer så småningom fram till den generella slutsatsen att närmare två tredjedelar av uppgifterna i registren kan verifieras i det senmedeltida materialet (s. 355f.). Men läsaren får inte reda på vilket av registren som bedöms ha störst trovärdighet. Eftersom länsregistren är sinsemellan mycket olika borde det vara av stort intresse att diskutera *vilka* av dessa sammanställningar som bäst överensstämmer med de samtida beläggen – och varför?

Ytterligare en omständighet som hade förtjänat större uppmärksamhet är den kronologiska obalansen i källorna. Retsö påpekar (s. 364) att uppgifter om kronoförvaltade områden är överrepresenterade under Stureperioden, då merparten av källorna från denna period härrör från riksföreståndarnas egna arkiv. Här finns alltså en inbyggd risk att överskatta de centraliserande tendenserna i Sturarnas länspolitik. Men en omvänd diskrepans torde föreligga för den tidigare perioden, då de kronoförvaltade områdena inte sällan styrdes för frånvarande unionskungars räkning. Här kan vi snarare förvänta oss att det är de adliga förläningsarna som dominerar i de efterlämnade källorna. Slutsatsen måste bli att kontinuiteten mellan de båda perioderna mycket väl kan ha varit större än vad det sporadiskt bevarade källmaterialet förmår påvisa.

Resultat

Dag Retsös undersökning bekräftar i stora drag bilden av ett system där tjänsteförlänningar till högfrälset var den dominerande förvaltningsformen. Men han finner samtidigt belegg för att kronan på flera punkter kunde stärka sitt inflytande: regenterna förlänade främst områden med hög andel frälsejord och reserverade fögderier med många skattebönder för sin egen räkning. De kronoförvaltade länen hölls i hög grad samman, medan de förlänade områdena med tiden styckades upp i allt mindre enheter. Kungar och riksföreståndare lyckades i huvudsak behålla kontrollen över de centrala områdena i riket. Men systemet var mycket dynamiskt – de flesta län växlade mellan kronoförvaltning och förlänning. Författaren noterar tendenser hos unionskungarna att söka utvidga kronoförvaltningen, medan riksföreståndarna snarare var mer återhållsamma. Därmed avvisar han tanken på Sturetiden som ett trendbrott i utvecklingen mot en starkare centralmakt, något som tidigare forskning gärna velat göra gällande.

Trots dynamiken och de ständiga växlingarna förekom relativt få konflikter om länspolitiken. Någon feodal upplösning ägde aldrig rum utan kungar och riksföreståndare behöll kontrollen över förvaltningsapparaten. Dag Retsö menar att den senmedeltida statsmakten måste förstås utifrån sina egna förutsättningar och inte bara mätas mot sina efterföljare. De lösningar som regenterna tillämpade under denna tidiga period var de enda realistiska som

stod till buds. Slutsatsen blir att en stark, centraliserad stat inte var möjlig under medeltiden, i alla fall inte på nationell basis.

I huvudsak framstår avhandlingens resultat som rimliga och väl underbyggda. Genom att tydligt polemisera mot den tidigare forskning som utmålade den senmedeltida statsorganisationen som svag och splittrad visar Retsö att denna uppfattning nu är mogen att omprövas. Likafullt går det att ha invändningar mot delar av framställningen. Jag skall här kort redogöra för några punkter där jag anser att författaren hade kunnat komma längre i sina resonemang.

Kronan eller staten?

Dag Retsö lägger stor vikt vid Susan Reynolds beskrivning av maktförhållandena i det tidig- och högmedeltida Västeuropa. Reynolds perspektiv på samhälle och stat är relevant men hennes tolkningar är inte oomtvistade. Hon har bland annat kritiserats för att gå för långt i sin strävan att applicera en modern statsidé i en medeltida kontext. Det hade skänkt större trovärdighet åt framställningen om Retsö också tagit upp något av denna kritik. Författaren väljer genomgående att inte diskutera de medeltidsforskare som framhållit andra maktkonstellationer och konfliktlösande mekanismer i samhället än de statliga. En bredare genomgång av tidigare forskning hade kunnat öppna för en mer kritisk diskussion av hur Reynolds teser kan passas in i den nordiska kontexten.²

Jag tror att avhandlingen hade vunnit på en mer explicit användning av vissa analytiska begrepp. Retsö utreder i detalj den samtida begreppsapparaten (s. 60–75) men undviker i stor utsträckning centrala termer som "feodalism" eller "stat". Följden av detta blir att han måste avstå från att diskutera hur det svenska systemet skiljde sig från sina kontinentala förebilder. Var Sverige mer präglad av feodal upplösning än sina europeiska grannländer, eller bör den starka konsensus som författaren menar rådde mellan regenter och stormän snarare tolkas som att de feodala banden var starkare här än på andra håll? Genom att hålla fast vid den samtida vokabulären tenderar Retsö att lämna läsaren i sticket när det gäller att koppla sina resultat till en större europeisk kontext.

Det faktum att författaren föredrar det samtida begreppet "krona" framför "stat" tenderar att begränsa räckvidden av avhandlingens resultat. Detta bidrar snarast till att reproducera bilden av medeltiden som en speciell tidsålder, i grunden väsensskild från den efterföljande perioden (som här ligger bara några år bort). Jag menar att det finns mycket att vinna på att applicera statsbegreppet på svensk senmedeltid. Detta skulle öppna för en diskussion av olika strategier inom den statliga organisationen, där vissa aktörer ville använda den

2. Se t.ex. Kim Esmark, "Feudalisme og antropologi: nye perspektiver på magt, orden og konfliktregulering i højmiddelalderen", (svensk) *Historisk tidskrift*, 126:1 (2006), s. 3–22.

offentliga förvaltningsapparaten för att centralisera maktresurser medan andra strävade efter att fördela samma resurser inom en större grupp offentliga maktspelare. De specifikt svenska konflikterna mellan regenter och stormän skulle med fördel kunna kopplas till synen på staten som överlappande nätverk för maktutövning, med hjälp av forskare som Michael Mann och Michael Braddick.³ Retsö missar också möjligheten att ställa sina resultat i relation till nyare svensk 1500-talsforskning, som till exempel Harald Gustafssons studier om unionsupplösningen och Gustav Vasas nationella kungadöme.⁴

Brott eller kontinuitet?

Ett av avhandlingens viktigaste resultat är att det inte går att belägga någon kvalitativ skillnad mellan den förvaltningspolitik som fördes av 1400-talets unionskungar och den som fördes av de yngre Sturarna. Författaren vill i stället betona stabiliteten och kontinuiteten i det senmedeltida systemet. Jag menar att det finns några viktiga punkter där argumentationen sviktar. Det faktum att riksföreståndarna i egenskap av frälsemän själva hade stora förlänningar är inget som automatiskt "rycker undan en del av grundsynen på Sturetiden som en period av centralisering" (s. 42). Tvärtom: denna sammanblandning mellan privat och offentlig maktutövning äger stora likheter med hur Gustav Vasa utnyttjade sina arv- och egnagods för att stärka sin ställning gentemot inhemska medtävlare. Kombinationen av privat förmögenhet och offentlig makt var en viktig förutsättning för den tidigmoderna statsorganisationens framväxt.⁵ Dessutom missar Retsö en viktig poäng: när riksföreståndarna kontrollerade både kronans län *samt* en betydande del av de förlänade distrikten blev det mindre kvar för övriga frälsemän att dela på. I den meningen innebar Sturarnas länsförvaltning verkligen något kvalitativt nytt, vilket på sikt måste utgöra ett hot mot de andra riksrådens maktposition.

I själva verket innehåller avhandlingen flera belägg för centraliserande tendenser under 1500-talets första decennier. Riksföreståndarna kontrollerade personligen flera gårdslän i Götalandskapen, de utvidgade kronans fatbur med viktiga områden (till exempel Uppsala län, s. 106ff.) och man lyckades koncentrera sina länsinnehav till de inkomstbringande länen i Mellansverige. Även om Sturetiden inte bör betraktas som ett renodlat brott med det senmedeltida förvaltningssystemet anser jag att Retsö är alltför kategorisk när han

3. Michael Mann, *The sources of social power: vol. 1: a history of power from the beginning to A.D. 1760* (Cambridge 1986), Michael Braddick, *State formation in early modern England, c. 1550–1700* (Cambridge 2000).

4. T.ex. Harald Gustafsson, "A state that failed? on the Union of Kalmar, especially its dissolution", *Scandinavian journal of history*, 31:3–4 (2006) s. 205–220.

5. Ulf Söderberg, *Gustav I:s arv och eget i Uppland: en godsmassas framväxt, organisation och förvaltning* (Stockholm 1977). Arvegodsens betydelse för statsmaktens resursexploatering framhålls även i Dan Johanssons pågående avhandlingsarbete i historia vid Stockholms universitet.

hävdar att det senmedeltida systemet inte kan jämföras med sina tidigmoderna efterföljare. Min uppfattning är avhandlingen påvisar en rad intressanta paralleller mellan Sturarna och Gustav Vasa. Dag Retsös avhandling innehåller rikligt med fakta som kan utgöra en grund för en mer nyanserad diskussion av övergången från senmedeltida till tidigmodern statsorganisation.

Maktkampens aktörer

Dag Retsö beskriver i allt väsentligt förvaltningspolitiken som resultatet av en maktkamp mellan två aktörer, kronan (kungamakten eller riksföreståndarna) respektive frälset. Men var kommer allmogen, de skattebetalande bönderna in? Under de senaste 20 åren har det presenterats en mängd undersökningar som visar hur svenska och finska bönder under senmedeltiden framgångsrikt utnyttjade våld för att öka sitt politiska inflytande.⁶ Denna kunskap måste rimligen få konsekvenser för författarens karakteristik av länssystemet som stabilt och friktionsfritt. Om bönderna, som Folke Dovring visat, lyckades driva igenom sänkta eller fixerade skatte- och avradsräntor måste detta rimligen ha påverkat maktbalansen mellan krona och frälse.⁷ Ser vi till det faktum att frälsejorden inte längre fick expandera och att riksföreståndarna lyckades förbehålla sig de själva de mest attraktiva länen är det frestande att tala om en frälsets kris vid 1500-talets början. När Retsö väljer att förbigå böndernas roll riskerar han att överbetona rådande konsensus på bekostnad av de konflikter som bevisligen fanns inom systemet.

Under senmedeltidens ständiga resningar kom många borgar att förstöras i grunden, och flera av dem skulle aldrig byggas upp igen. De traditionella feodala exploateringsmedlen förlorade i betydelse, samtidigt som den politiska interaktionen rimligen ökade mellan olika grupper i samhället. Boken innehåller flera exempel som kunde ha utnyttjats för att belysa hur denna omställning kan ha gått till. Låt mig bara ge ett exempel: Retsö konstaterar (s. 210) att allmogen i Stegeholms län 1517 skrev till Sten Sture (d.y.) och begärde att få den lokale frälsemannen Nils Bosson (Grip) som sin länsherre. En närläsning av källan visar att allmogen lovade riksföreståndaren sitt militära stöd, men att man också själva vidtalat Nils Bosson att ställa upp som deras militäre ledare. Nu ville de att herr Sten skulle bekräfta utnämningen med sitt brev. Notisen ger utrymme för flera tolkningar, men jag vill påstå att det är böndernas direkta förhållande till rikets regent som är det centrala här. Även om Nils Bosson fick

6. Dick Harrison, *Uppror och allianser: politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle* (Lund, 1997); Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige* (Uppsala 1998); Kimmo Katajala (red.), *Northern revolts: medieval and early modern peasant unrest in the Nordic countries* (Helsingfors 2004); Mattias Cederholm, *De värjde sin rätt: senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland* (Lund 2007).

7. Folke Dovring, *De stående skatterna på jord 1400–1600* (Lund 1951) s. 148–154.

sitt länsinnehav bekräftat framstår allmogen som den drivande parten i det politiska spelet.

Det är måhända förmätet att begära att Dag Retsö, utöver att utreda länsförvaltningens skiftande dynamik, dessutom skall ge sig in och tolka maktförhållandena mellan allmogen, rikets ledning och den lokala överheten under denna konfliktfylld period. Men det står klart att avhandlingen innehåller stoff som mycket väl kan utnyttjas för att ge en bredare, mer nyanserad bild av de svenska böndernas framträdande på den rikspolitiska arenan.

Sammanfattande omdöme

Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520 är ett imponerande vetenskapligt arbete som fyller en lucka i vår kunskap om politiska förhållanden under svensk medeltid. Dag Retsö har bearbetat ett omfattande och fragmentariskt källmaterial och genom en säker källhantering i kombination med vederbörlig kritisk försiktighet lyckas han vaska fram nya och väsentliga slutsatser om den svenska statsmaktens utveckling. Det faktum avhandlingen innehåller ett rikt kartmaterial, person- och ortsregister samt sammanställningar av viktiga källdokument gör Retsös arbete till en självklar referens för framtida medeltidsforskare. Jag hade gärna sett en mer utförlig diskussion av tidigare forskning och har anmält några kritiska synpunkter vad gäller synen på Sturarnas länsförvaltning och allmogens roll i det politiska maktspelet. Mitt slutomdöme är emellertid att det här är ett gediget vetenskapligt arbete som framtida forskning kommer att ha stor glädje av.

*Mats Hallenberg**

* Fakultetsopponent.